

A mappától a térképig*

KISS LAJOS, a földrajzi nevek jól ismert, tudós történésze valódi irodalmi csemegével, *Magyar írók a térképről* című gyűjteményével lepte meg nemrégiben olvasóit. (Kiadja a Magyar Térképbarátok Társulata a Cartographia Kft. és az Ábel Kft. támogatásával. Bp. 1999. 127+1 p.) Eredményekben gazdag munkásságának szabad óráiban keletkezett ez az érdekes antológia: olvasmányaiból évtizedek óta gyűjtögette a magyar írók térképi vonatkozású megnyilatkozásait. Csaknem négy évszázad terméséből, közel kétszáznegyven író munkáiból jegyezte ki a hosszabb-rövidebb részleteket. Szepsi Csombor Mártontól, Zrínyi Miklóstól és Apáczai Csere Jánostól kezdve, Bod Péteren, Kazinczy Ferencen és Széchenyi Istvánon, Vörösmarty Mihályon és Arany Jánoson, valamint Ady Endrén és Babits Mihályon át, egészen Szabó Zoltánig és Cs. Szabó Lászlóig, továbbá Sütő Andrásig és Csoóri Sándorig tart az idézett szerzők sora (hogyan csak a legismertebb neveket említsem).

A kötet előszavában KISS LAJOS rövid szótörténeti áttekintést nyújt arról, hogyan fejlődött ki évszázadokon át nyelvünkben a 'térkép' fogalmának megnevezése. Kezdetben, a XVII. században, latin mintára egyrészt a *tábla* meg a *mappa* járja, másrészt tudatos magyarítás eredményeként a *mappa* tükörfordítása, az *abrosz* jelenik meg; a 'térképgyűjtemény'-re pedig az *atlasz* használatos. A XVIII. század végén szórványosan fordul elő a *plan* és a *planum*, amelynek forrása a német *Plan*, ill. az újkori latin *planum*; valamint német mintára tükörfordításként a *kártya*. Ugyancsak ez időből való a *földabrosz*, vagyis az *abrosz* kiegészítése a *föld-előtaggal* „avégett, hogy minden félreértés ki legyen zárva: nem asztalterítőről, hanem valami másról, de hozzá hasonlóról van szó”. A XIX. század első harmadában születik meg a végleges szóalak. Mégpedig közvetlen előzményeként előbb a már sajátosan magyar alkotású *földkép*, majd a hozzá szorosan kapcsolódó *térkép*, amely 1833-ban VÖRÖS LÁSZLÓ buda-pesti várostérképén bukkan fel. (Ezt az első előfordulást a TESz. és az EWUng. még nem ismeri, mindkettő a NyÚSz. 1838-ból való adatát idézi.)

E különleges magyar irodalmi szöveggyűjtemény bemutatásának ünnepi alkalmát legyen szabad felhasználnom annak vázlatos bemutatására: hogyan alakult a 'térkép' elnevezésére alkotott szavak sorsa szótárirodalmunkban.

* Előadásként hangzott el a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelvészeti Intézete 1997/1999-i névtani programjának záróülésén 1999. november 11-én.

A XVII. és a XVIII. században, a kortársi szótáriróadalom mindmáig legismer-
tebb két művében, a MA. és PP. dictionariaiban nem találjuk a ‘térkép’ elne-
vezésére keletkezett szinonimák egyikét sem. Ez a tényállás különösen SZENCI
MOLNÁR esetében meglepő, aki rengeteget utazott, és szótára egyébként bővelke-
dik tudós földrajzi és topográfiai adatokban (1. erre KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Pan-
nóniából Európába. Bp. 1975. 81–107). Mindkét szerző szótárának latin–magyar
részében ugyanis a *mappa* és a *tabula* címszó eredeti, tehát egyfelől *abrosz*, *kesz-*
kenő, másfelől *tábla* jelentésben szerepel csupán.

A ‘térkép’ értelmezései a XVIII. század első felében kibontakozó és felvirágzó
jezsuita szótáriróadalomban kapnak először helyet. Mégpedig JAMBRESSICH,
ANDREAS: *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica, et hungarica* (Zág-
ráb, 1742), valamint WAGNER, FRANCISCUS: *Universae phraseologiae latinae*
corpus (Nagyszombat, 175C) című négy nyelvű szótárakban. JAMBRESSICHnél a
Mappa harmadik jelentéseként a következőképp: 3. *Mappa geographica. Eine*
Land- oder Welt-Charte, worauff entweder der ganze Welt, oder ein Theil
derseleben entworfen ist. Tábla, mellyen vagy az egész világ vagy része a’ földnek
le-íratatik. WAGNERban pedig a *Tabula* címszó negyedik jelentéseként így: 4.
Geographica descriptio. Föld-író tábla. Land-charte.

Új fejezet kezdődik a ‘térkép’ szinonimakísérleteinek szótározásában MÁRTON
JÓZSEF felléptével. Első, 1799-ben megjelent német–magyar kézisótárban
Landkarte rajzolt mappa, Ország rajzolatja, amelyek az eddigiekhez képest új
változatok. Négy évvel később, az 1803-ban megjelent, újabb német–magyar
szótárában a *Landkarte földkép, földrajz, mappa*, itt fordul elő tehát először a ne-
vezetes *földkép*. Közben, 1801-ben, PP ötödik kiadásának ÉDER JÓZSEF KÁROLY
által átdolgozott magyar–latin–német részében a *földabrosz* jelenik meg. Vajon
ennek tulajdonítható-e, hogy 1807-ben ismételten forgalomba jön ez a szinonima?
Mégpedig magának MÁRTON JÓZSEFnek magyar–német szótárában így: *földab-*
rosz, mappa, földkép; majd *A’ tisztbéli írás módjának saját szavai* című Pest vár-
megyei tiszti szótárban *föld abrosza* alakban; valamint az *Észrevételek a’ Magyar*
Nyelvnek a’ polgári igazgatásra, és törvénykezésre való alkalmaztatásáról; az
oda tartozó kifejezések’ gyűjteményével című Veszprém vármegyei tiszti szótár-
ban, amelynek szerkesztője, PÁPAY SÁMUEL azonban ellenzi a szó használatát
mappa címszó alatt: „*Rajzolat, földrajzolat*, vagy maradhat *Mappa* inkább, mint
földabrosz, mellyel semmit sem nyerünk.” A variánsoknak immár bő szótári kí-
nálátából SÁNDOR ISTVÁN választása *Toldalék a’ magyar-deák Szókönyvhez*
(Bétsben, 1808) című művében a *föld-kép*-re esett.

A következő másfél évtizedben a ‘térkép’ megfelelőivel legtöbbet MÁRTON
JÓZSEF bajlódott, gyors egymásutánban sorjázó szótáraiban zömmel az addigi el-
nevezéseket sorakoztatva fel. Az 1811-ben napvilágot látott német–magyar szótár-
rában mégis találunk egy újabb elnevezést, a *tartományrajzot*. Hogy azután 1823-
ban, nagyszótárában, a *Német–magyar–deák lexicon*ban három szócikkben az ed-
digiek összegezése mellett ismét újabb értelmezésekkel lepjen meg bennünket,
nevezetesen a következőkkel:

Landkarte 1) überhaupt; *földkép; mappa; földabrosz*; tabula geographica. 2) im Gegensatz der Seekarte; *szárazföld képe*; tabula terrae alicujus figuram exhibens.

Seekarte; *tengeri mappa; tenger rajzolatja*; charta nautica; tabula, mappa marina.

Weltkarte; *föld képe; földkép*; tabula geographica mundi.

VERSEGHY FERENC a *Tudományos Mesterszókönyv* (1826) *mappa* szócikében, Fejér György mondatát idézve, amelyben a *földabrosz* fordul elő, így vélekedik: „már most az *abrosz* nálunk semmit sem tesz egyebet, hanem *asztaltakarót, asztalborítékot*. Ezt tehát a' Mappákról mondani még nevetséges is, annyival inkább, mivel a' compositionának ereje által e' szó egyenesen csak *földből készített abroszt* jelenthet, és így tökéletesen hasonló ezekhez: *selyemabrosz, szőrabrosz, vászonyabrosz*, 's a't. Hasonló értelmet adna' a *földkép* is. A' *földrajzolat* tehát jobb, a' szokott *Mappa* pedig a' legjobb.” VERSEGHY tehát PÁPAY SÁMUELLEL tart, az ő állásfoglalását támasztja alá.

A KISS LAJOS által 1833-ból feltárt *térkép* szavunk viszonylag hamar szótárba került. Bár a harmincas évek derekán, amikor a nyelvújítás termését egymás után megjelenő szótárakba gyűjtötték be, a szinonimák közül főként a *földkép* válik ki. KUNOSS ENDRE *Szófüzérének* második kiadásában (Kassán, 1835) például *földkép, földrajz* a Landkarte. Továbbá mind A' Magyar Tudós Társaság (Budán, 1835, 1838), mind FOGARASI JÁNOS (Pesten, 1836), mind pedig RICHTER ADOLF FRIEDRICH (Bécsben, 1836) magyar–német és német–magyar zsebszótáraiban kizárólagosan *földkép* a Landkarte.

A NyÚSz. szerint a *térkép* „Schuster szótárában (1838) már a mai jelentésben” fordul elő. Ám ha fellapozzuk SCHUSTER JÁNOS TRAUOGOTT *Neues ungarisch-deutsches Wörterbuch*, vagyis *Új magyar–német szótárát* (Wien, ill. Bécsben, 1838), ellentmondásos helyzet tárul elénk. Egyfelől ugyanis a *földkép, földrajz*: die Landkarte, másfelől a *térkép*: der Plan, der Entwurf, der Abriß, die Skizze. A német értelmezésekből tehát az látszik valószínűnek, hogy ennek a *térképnek* 'terv, vázlat' a jelentése (amelyre a TESz.-ben meg az EWUng.-ban 1833-ból van adat). Ha viszont elfogadjuk, hogy a kor szótáriródmájában szokásos *Landkarte* mellett a *Plan* is 'térkép'-et jelent, akkor ennek első előfordulását két évvel korábbról datálhatjuk. FOGARASI zsebszótárának német–magyar részében ugyanis ez áll: *Plan; terv; tér, térség, síkság, térkép*.

A *térkép* mai jelentésben egyértelműen a negyvenes évek közepén jelenik meg szótárainkban. Először NAGY NEP. JÁNOS: *Hierolexicon polymathicum Latino-Hungaricum. Latin–magyar köztanulatos egyházi műszótár* (Szombathely, 1845) című munkájában, mégpedig a korábbi szinonimák együttesében a *Mappa* címszó 2. jelentéseként így: *földrajz, földkép, földabrosz, térkép, földrajzolat*. A szó terjedését bizonyára előmozdította a hivatali nyelvhasználat, nevezetesen az *Új kimerítő Tisztirási Szótár. Hatóságok, hivatalnokok, ügyvédek és mindazoknak számára, kik az 1844 II. Törv. Czik. rendeleténél fogva a latinnyelv helyett a magyart használni kötelesek*. Legújabb hivatalos kútfőkből gyűjté Irhóczi Kovách Lajos. (Budán. Pesten, 1846.) Benne a *mappa* megfelelőjeként a *térkép* mellett csak egy

szinonima, a *földrajz* van feltüntetve. Végül ugyanebben az évben KIRÁLYFÖLDI ENDRE *Ujdon uj magyar szavak tárában* (Pest, 1846) önállóan szerepel a *térkép* 'die Mappe' értelmezéssel.

Mindemellett a szinonimák tarka egyvelege még jó ideig tovább él. Példa lehet erre a korabeli neves tudósok közreműködésével TOLDY FERENC által szerkesztett *Német–magyar tudományos műszótár a csász. kir. gymnásiumok és reáliskolák számára* (Pest, 1858), amelyben egyfelől a *Karte abrosz, térkép*; a *geographische Karte* pedig *földabrosz, földrajzi abrosz*; másfelől a *Landkarte földabrosz, földkép*; a *specielle Landkarte* pedig *országabrosz, térkép*. Egzakt értelmezést először BALLAGI MÓR: *A magyar nyelv teljes szótárában* (Budapest, 1868–1873) találunk. Nevezetesen a *térkép* 'egy területnek kisebbített mérték szerinti képe', innen *térképgyűjtemény*. Csakhogy ugyanebben a szótárban az *abrosz* 3. jelentése: 'kisebbsé, nagyobb föld-, stb. terület alakját kisebbített de arányos mértékben előtűntető rajz'; *földabrosz*; *Magyarország földabrosza*; *tengeri abrosz*. Továbbá szócikk a *földabrosz* is, értelmezése: 'rajzolat, melyre v. mely világrész, ország, megye alakja, nagysága, hegyeinek, városainak, folyóinak megjelölésével kisebbített, arányos mértékben le van rajzolva'; *Európa-, Magyar-, Franciaország földabrosza*.

Úgy látszik, századunk elejére alakul ki *térkép* szavunk egyértelmű és végleges használata. Ezt tükrözi BALASSA JÓZSEF: *A magyar és német nyelv Zsebszótára – Taschenwörterbuch der ungarischen und deutschen Sprache*, amelynek első, magyar–német részében (Budapest–Berlin, 1915²): *térkép Landkarte*; *térképészet, térképrajzolás Kartographie*; *térképrajzoló Kartograph*; második, német–magyar részében (Budapest–Berlin, 1917²) pedig: *Landkarte térkép*.

ÉDER ZOLTÁN

Tiszabездéd határa a külterületi nevek tükrében

Tiszabездéd helység Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében található. Záhony, Tiszaszentmárton, Eperjeske, Mándok, Tuzsér és Győröcske településekkel határos. A Tisza melletti fekvésre utal a *Tisza-* előtag. A falu korábbi nevét tulajdonnévvel toldották meg. 1906-tól használják így hivatalosan (FNESz. II. 648). Népi (szóbeli) neve *Bezdéd*. A község határában több ízben találtak különböző korbelt régiségeket, 1896-ban honfoglalás kori temetőt tárt fel Jósa András (BOROVSKY 1900: 384). A falu neve 1212-ben tűnik fel *Bezder ~ Bezdir* alakváltozatban. Ez a névre vonatkozó első megbízható adat. 1336-ban *Bezdeyd* néven említik. A későbbi oklevelek már a mai *Bezdéd* néven (MEZŐ–NÉMETH 1972: 120). A falu nevének forrása a szláv *Bezdêdz* 'nagyapa nélküli' jelentésű személynév. A szláv eredetű személynévből magyar névadással keletkezett (FNESz. II. 648).